

УДК 314.15(=161.2):[355.48(470+571):477))

DOI <https://doi.org/10.32782/geochasvnu.2024.3.06>

Людмила Воловик

кандидат географічних наук, доцент,
завідувачка кафедри екології, географії і методики навчання
Університет Григорія Сковороди в Переяславі
volovyk0606@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6914-4561>

МІЖНАРОДНА МІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: РЕАЛІЇ ТА НАСЛІДКИ

Анотація. Охарактеризовано особливості сучасних міжнародних міграційних процесів українців в умовах жорстокої агресії російських окупаційних військ на території України, розглянуто та проаналізовано вплив міграції населення України за кордон на демографічний, економічний, соціальний, політичний розвиток української держави та країн Європи. Досліджено трудову міграцію населення України до російсько-української війни, що стала важливим джерелом надходження коштів, знань та досвіду для українського суспільства. Проаналізовано нові ризики, пов'язані з виїздом великої кількості українців на роботу до країн Європи, втратою частини трудового та інтелектуального потенціалу суспільства.

За сучасних умов процеси міжнародної міграції українців набули інших ознак. Зокрема, ідеться про виїзд населення – переважно жінок репродуктивного віку з дітьми – з метою тимчасового притулку, порятунку власного життя та життя дітей. Завдяки аналізу матеріалів, характерних тенденцій міжнародної міграції населення схарактеризовано та проаналізовано стан цих процесів упродовж дворічної російсько-української війни та їх наслідки для національно-господарського комплексу держави за умов стагнації та продовження військових дій.

Розглянуто та досліджено вплив вимушеної міграції населення в умовах російсько-української війни та її негативні наслідки для генофонду України. На основі опрацьованих аналітичних та статистичних джерел визначено можливі наслідки в майбутньому та перспективи для України. Зокрема, враховано вплив війни на трудові ресурси, оскільки в результаті війни знищена значна кількість промислових і соціальних об'єктів, критичної інфраструктури, логістики тощо. Це призвело до руйнації економіки, об'єктів соціальної сфери, транспорту, інших виробництв і видів людської діяльності. Знищення підприємств, виробництв, інфраструктури у зонах бойових дій і не тільки, їх релокація, внутрішнє переселення населення та невпевненість у майбутньому породили низку проблем для зайнятості населення. Незайнятість населення та зростання безробіття призвели до значного погіршення якості життя населення.

Наслідком стало те, що посилюються міграційні процеси через війну. Люди змушені були шукати безпеку та нові можливості для проживання за кордоном. Еміграція стала єдиним виходом зі становища для багатьох українців, які намагаються створити безпечні умови життя для своїх рідних і близьких. Міжнародна міграція українців вже має відчутний вплив на демографічну ситуацію та сучасний розвиток України. Зокрема втрата кваліфікованих працівників та зменшення економічного потенціалу має негативні наслідки для подальшого соціально-економічного розвитку.

Під час дослідження та аналізу міграційних процесів було окреслено можливі шляхи та визначено низку заходів, які сприятимуть розширенню можливостей подальшого суспільного розвитку України.

Ключові слова: міжнародна міграція населення, російсько-українська війна, промислові об'єкти, інфраструктура, рівень життя населення, безпека.

Volovyk Liudmyla. INTERNATIONAL MIGRATION OF THE POPULATION OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: REALITIES AND CONSEQUENCES

Abstract. The article characterizes the peculiarities of modern international migration processes of Ukrainians in the conditions of brutal aggression of the Russian occupying forces on the territory of Ukraine, considers and analyzes the influence of the migration of the population of Ukraine abroad on the demographic, economic, social, and political development of the Ukrainian state and European countries. The labor migration of the population of Ukraine before the Russian-Ukrainian war, which became an important source of funds, knowledge and experience for Ukrainian society, was studied. New risks associated with the departure of a large number of Ukrainians to work in European countries and the loss of part of the labor and intellectual potential of society are analyzed.

In the current conditions of the brutal aggression of the Russian occupying forces, the processes of international migration of Ukrainians have acquired other characteristics – the departure of the population, mainly women of reproductive age with children, for the purpose of temporary shelter, saving their lives and the lives of their children. Thanks to the analysis of materials, characteristic trends of international population migration, the state of these processes during the two-year Russian-Ukrainian war and the consequences for the national economic complex of the state under conditions of stagnation and continuation of military operations were characterized and analyzed.

The influence of the forced migration of the population in the conditions of the Russian-Ukrainian war and its negative consequences for the gene pool of Ukraine are considered and researched. On the basis of developed analytical and statistical sources, possible future consequences and prospects for Ukraine are determined. First, the impact of the war on labor resources is taken into account, since a significant number of industrial and social facilities, critical infrastructure, logistics, etc. were destroyed as a result of the war. This led to the destruction of the economy, objects of the social sphere, transport, other industries and types of human activity. The destruction of enterprises, industries, infrastructure in war zones, and not only that, their relocation, internal displacement of the population and uncertainty about the future have created a number of problems for the employment of the population. The unemployment of the population and the growth of unemployment led to a significant deterioration in the quality of life of the population.

As a result, migration processes intensified, the cause of which was the war. People were forced to seek safety and new opportunities to live abroad. Emigration has become the only way out of the situation for many Ukrainians who are trying to create safe living conditions for their relatives and friends. The international migration of Ukrainians already has a tangible impact on the demographic situation and modern development of Ukraine, and post-war, in particular, the loss of qualified workers and the reduction of economic potential for further socio-economic development.

By researching and analyzing migration processes, possible ways were outlined and a number of measures were determined that will contribute to the expansion of opportunities for further social development of Ukraine.

Key words: international migration, Russian-Ukrainian war, industrial facilities, infrastructure, living standards, security.

Актуальність теми дослідження. Демократизація суспільного життя, повага до прав людини, інтеграція України до Європейського Союзу сприяли розвитку міжнародних міграційних процесів. Набуття безвізового режиму з країнами ЄС відкрило для українців можливості вільного переміщення до європейських країн із метою навчання, працевлаштування, лікування, відпочинку, рекреації та туризму.

З часів набуття незалежності України географія міграційних процесів населення розширюється та є, з одного боку, важливим джерелом надходження коштів, отримання досвіду, практичних умінь у різних сферах людської діяльності. З іншого боку, міграція зумовлює виникнення низки проблем, пов'язаних із виїздом кваліфікованих кадрів з України, зменшенням чисельності працездатного населення, особливо молодих людей, погіршенням демографічної ситуації в країні.

Головною причиною міграції українців за кордон до російсько-української війни була суттєва відмінність рівня якості життя населення в європейських країнах порівняно з Україною. З перших років незалежності України народно-господарський комплекс пережив декілька періодів економічних труднощів. Із 1991 по 1999 рік для держави характерною стала криза перехідного періоду. Світова фінансово-економічна криза 2009 р. теж негативно позначилася на соціально-економічному розвитку України. Третя криза була пов'язана з анексією РФ Криму та тимчасовою окупацією частини території Луганської та Донецької областей, в результаті якої було втрачено близько 20% економічного потенціалу та 10% території.

У 2020 р. відбулося часткове відновлення економіки держави, але воно було перерване COVID-19. За період коронавірусної пандемії промисловий розвиток знизився на 6%, вантажообіг – на 15%, аграрно-промисловий комплекс – на 12% [2].

Розвиток підприємництва потребує стартового капіталу, проте в державі відсутні розвинуті ринки капіталу. Усталена економіка, високі стандарти якості життя населення у західноєвропейських країнах, ринкові засади господарювання створили новий споживчий попит на висо-

ковартісні товари – автомобілі, житло, побутову техніку. Це й спонукало українців до трудової міграції за кордон для заробітку та покращення умов життя.

За оцінками Державної прикордонної служби та Служби статистики, на початок 2020 р. трудові мігранти з України становили понад 10% працездатного населення, або 3 млн осіб. Цей період характеризується найбільшим міграційним відтоком населення з України, що породило численні психологічні, світоглядні, культурні, політичні, економічні та інші наслідки [5].

Стан вивчення питання з аналізом основних праць. Сучасні міжнародні міграційні процеси в Україні зумовлені російсько-українською війною. Втрата житла, робочих місць, релокація підприємств, установ, організацій, зниження доходів населення, якості його життя, постійна небезпека – усе це спонукало українців шукати притулку в інших країнах.

Гострота проблем, пов'язаних із міграцією українців за кордон, активізувала наукові дослідження з цієї проблематики. Дослідженню міграційних процесів, викликаних проблемами в різних галузях економіки та спричинених дефіцитом робочої сили, у тому числі висококваліфікованої, присвятили наукові праці такі вітчизняні вчені, як Е. Лібанова [3–5], Р. Машкова [6], О. Позняк [3], І. Прибиткова, М. Савченко [11], О. Федченко [11] та ін.

Наукові дослідження були присвячені вивченню міжнародної міграції українців в особливий період – повномасштабного вторгнення росії в Україну – та наслідків таких процесів для України.

За наявного значного теоретичного підґрунтя досліджуваного питання залишаються такими, що потребують подальших досліджень, міжнародні міграційні процеси населення України з урахуванням нових умов і тенденцій.

Мета та завдання дослідження. Метою дослідження є аналіз позитивних та негативних сторін міжнародних міграційних процесів населення України в умовах російсько-української війни.

Завдання дослідження:

– з'ясувати особливості сучасної міжнародної міграції українців в умовах російсько-української війни;

– систематизувати проблеми, характерні для сучасного періоду українського суспільства та післявоєнного відновлення у зв'язку зі значним відтоком населення працездатного віку за кордон, а також окреслити можливі шляхи їх вирішення.

Методи та матеріали дослідження. У науковому дослідженні, присвяченому вивченню міжнародної міграції українців в умовах російсько-української війни, були використані такі загальнонаукові та спеціальні методи дослідження та підходи: міждисциплінарний, економічний, демографічний та соціологічний. Для аналізу чисельності українських мігрантів, їх вікової та статевої структури, освіченості та зайнятості в країнах, де вони знайшли притулок, використано описовий, порівняльний, статистичний та аналітичний методи дослідження.

У цій статті статистичний аналіз даних є основним методом дослідження, а візуалізація динаміки міжнародних міграційних процесів до російської агресії в Україні та під час російсько-української війни здійснена на підставі даних Міжнародної організації з міграції, Державної прикордонної служби та Державної служби статистики України.

Викладення основного матеріалу з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Вторгнення російської федерації на територію України 24 лютого 2022 р. призвело до небаченого з часів Другої світової війни явища – масової міграції населення України за кордон. Українське суспільство переживає наймасштабнішу в історії українців міграцію та еміграцію населення. Мільйони вимушених мігрантів, внутрішньо переміщених осіб (ВПО), біженців та шукачів притулку масово змінювали свої місця проживання, прагнучи знайти безпечне середовище, роботу та гідні умови життя.

Світові суспільні процеси характеризуються зростанням кількості мігрантів. Вони зумовлені глобалізацією, яка вплинула як на матеріальне виробництво, інноваційні технології, так

і на соціальну сферу, зокрема умови та оплату праці, забезпеченість житлом, послугами охорони здоров'я, соціальним захистом, відпочинком, комфортом та якістю життя [11].

Міграцію розглядають як масовий об'єктивний складний процес, зумовлений зміною місця проживання. У своїй роботі «Закони міграції» англійський учений Е. Равенштайн одним із перших дав визначення міграції. На його думку, міграція – це безперервний процес, що характеризується взаємодією чинників, які діють у початковому місці проживання мігранта, на стадії його переміщення, в місці в'їзду, а також чинники особистого характеру [11].

З початку 70-х років минулого століття країни Європи та світу стали свідками великих міграційних криз. Наприклад, Афганська війна (1979–1989 рр.) змусила близько 6 мільйонів осіб стати біженцями та емігрантами. Венесуельська криза (2013–2019 рр.) призвела до вимушеної міграції 3 мільйонів осіб, а в умовах Сирійської кризи (2019–2020 рр.) майже 3 мільйони сирійців залишили країну [2]. Проте нинішня жорстока війна, розпочата росією проти українського народу, змусила мільйони українців виїхати за кордон. Це наймасштабніша міграція за всю історію міграційних процесів в Україні.

З лютого 2022 р. й до сьогодні міграція українців за кордон продовжується. Це створює перед українською державою низку проблем, які можуть вплинути на майбутній розвиток України. Важливо розуміти, що виїзд українців, переважно молодих та працездатного віку, зумовлений не лише пошуком роботи чи притулку для безпечного проживання за кордоном, а й адаптацією в соціальному середовищі країн, які їх прийняли. Більшість мігрантів з України – це молоді жінки з дітьми. Для них важливого значення набуває соціалізація дітей, комунікація з однолітками у закладах освіти. Що довше триватиме конфлікт, то меншою буде ймовірність повернення їх на батьківщину.

Аналізуючи міграційні процеси, які розпочалися з російського повномасштабного вторгнення, важливо зазначити, що частина мігрантів уже повернулася додому на постійне проживання. Проте спрогнозувати міграцію українців за кордон нині неможливо, оскільки можливість виїзду їх залежить від ситуації на фронті й може виникнути в будь-який момент. Раптова міграція великої кількості українців через війну передбачає ризики та поглиблює наявні проблеми. Це стосується як європейських країн, котрі надають притулок біженцям, так і громад України, з яких відбувається відтік населення. Під час розробки стратегій розвитку національного господарства та місцевих громад особливої актуальності набувають питання повернення українців та створення відповідних умов життєзабезпечення.

Понад 5 мільйонів осіб, переважно жінки з дітьми, виїхало у першому півріччі 2022 р. Щоб отримати тимчасовий захист та статус біженців, вони були зареєстровані у країнах, що їх прийняли. Слід зазначити, що найбільше зареєстровано біженців у Польщі (1,1 млн осіб), Німеччині (565 тис. осіб), Чехії (366 тис. осіб), Іспанії (118 тис. осіб), Болгарії (113 тис. осіб) та Італії (97 тис.) осіб [1].

У контексті зменшення чисельності населення України через виїзд за кордон варто зазначити, що з тимчасово окупованих російськими агресорами територій України було депортовано 1,4 мільйона громадян України, серед яких 230 тисяч дітей. Люди, яких примусово вивезли, деякий час перебували у «фільтраційних таборах», що, безумовно, вплинуло на їх стан здоров'я.

Станом на 1 січня 2024 р. дані щодо повернення мігрантів в Україну є приблизними, а статистична інформація щодо мігрантів, які повернулися або планують повернутися на довгостроковий період, відсутня. Проте реальна оцінка чисельності населення, яке повернулося або має намір повернутися, є надзвичайно важливою для розробки заходів із відновлення інфраструктури та соціально-економічного розвитку держави.

Тривалі бойові дії на територіях Донецької, Херсонської та Запорізької областей впливають на міграцію населення, яке виїхало та продовжує виїжджати, а також на ймовірність їхнього повернення. Знищення житлового фонду, виробничої інфраструктури, логістичних об'єктів та

об'єктів критичної інфраструктури внаслідок бойових дій, а також мінування сільськогосподарських угідь впливатиме на бажання людей повернутися в Україну.

Слід зазначити, що серед мігрантів за кордон дві третини (63,4%) були з дітьми, а серед громадян, що повернулися в Україну, родини з дітьми становили лише 44,8%. Це свідчить про те, що частина українців із дітьми, ймовірно, залишиться за кордоном на тривалий період. Причиною цього є залучення українських дітей до освітнього процесу в країнах Європи та інтеграція їх у місцеві спільноти [6].

Заслуговує уваги той факт, що менша ймовірність повернення в Україну спостерігається серед більш мобільних груп населення. Зокрема, це стосується осіб, які до початку повномасштабної війни мали: а) вищу освіту; б) конкурентоспроможну фахову підготовку; в) володіли іноземними мовами; г) мали високий рівень доходу.

Інша категорія населення – та, що планувала емігрувати ще до початку повномасштабного російського вторгнення, й ті, хто сезонно або постійно вже працювали за кордоном.

Ці фактори та низка інших впливають на рішення мігрантів щодо тривалості перебування за кордоном. Зокрема, адаптація, соціалізація неповнолітніх дітей до умов проживання, навчання в зарубіжних закладах освіти можуть стати однією з причин продовження перебування за кордоном.

За даними статистичних джерел, найбільше українських мігрантів проживає в Німеччині, а не в Польщі. Починаючи з другого півріччя 2023 р., виїзд українців перевищує приїзд. Мігранти не повертаються до України. Вони обирають Німеччину, Чехію та Нідерланди, де рівень життя населення вищий. Ці процеси є негативними, оскільки люди віддаляються від кордонів. У такому разі шанси на їх повернення значно зменшуються.

За даними Верховного комісара у справах біженців, станом на 1 вересня 2023 р. у росії та білорусі перебувало близько 1,2 мільйона осіб з України. У Великій Британії, США, Канаді, Аргентині та Японії перебуває ще близько мільйона громадян України [2].

На початку 1991 р. населення України становило приблизно 37,6 мільйона осіб (на підконтрольних Україні територіях – 31,6 мільйона осіб). Прогноз на 2033 р. у межах 1991-го є дуже серйозним. Науковці-демографи віддають перевагу діапазону 26–35 мільйонів осіб. Прогнозний розрахунок на 35 мільйонів осіб є надзвичайно оптимістичним сценарієм, який залежатиме від подальшого розвитку військових дій [5].

Зменшення природного приросту населення України протягом останніх років, міжнародні міграційні процеси, зумовлені глобалізацією світової економіки, а також нинішні бойові дії на території України через російсько-українську війну незалежно від кількості українців, які повернуться з-за кордону, стали причиною депопуляції та дефіциту робочої сили.

Один із основних ризиків для України – це втрата людського капіталу. Цей процес набув значного масштабу протягом березня – квітня 2022 р., коли щодня з України виїжджало від 100 до 120 тисяч осіб, переважно мешканців Києва та Харкова. Серед них переважають молоді жінки з дітьми, які мають вищу освіту та активно взаємодіють у соціальному середовищі. Наразі близько 70% українців, що перебувають у Німеччині, мають вищу освіту. Третина тих, хто виїхав, – це діти до 18 років, які вже майже 2 роки проживають у цій країні, успішно адаптувалися до нового соціального середовища та отримують освіту. Повернути їх на батьківщину буде надзвичайно важко.

Однією з важливих проблем є старіння населення. Щороку кількість працездатних громадян зменшується, тоді як пенсіонерів стає все більше. Це призводить до збільшення навантаження на працююче населення через сплату податків. Зростання рівня оподаткування не сприятиме бізнесовим структурам. Для забезпечення стійкого розвитку економіки України необхідна дієва державна стратегія, спрямована на підтримку та розвиток бізнесу, залучення іноземних інвестицій. В іншому випадку інвесторам та підприємцям буде вигідніше розвивати свій бізнес в інших країнах, а не в Україні.

Висновки. Отже, міжнародна міграція є ключовим каналом обміну інноваційними технологіями, досвідом, культурними надбаннями, знаннями, інформацією, коштами. Вона тісно пов'язана з глобалізаційними процесами, які охопили всі сфери діяльності людини. Проте поряд із позитивними наслідками міжнародні міграційні процеси мають і негативні. Ідеться про втрату інтелектуального потенціалу, зменшення чисельності населення працездатного віку, порушення статево-вікової структури населення, загалом депопуляцію. Особливої гостроти набуває проблема виїзду за кордон жінок репродуктивного віку, дітей, молоді, висококваліфікованих кадрів, учених-науковців, творчої еліти нації.

Міграція населення за кордон на довгий період перебування несе за собою ризики щодо повернення людей до України, оскільки нинішні мігранти є потенційним каталізатором для економічного та культурного розвитку країни. У цьому контексті важливим і актуальним є прийняття політичних рішень стимулювання щодо повернення тих, хто в умовах російсько-української війни змушений був шукати притулку за кордоном. У нинішніх умовах важливо сприяти підтриманню їх зв'язків з Україною дистанційно.

У період відновлення потрібно створити можливості для повернення, передусім у питаннях доступного житла, робочих місць, професійного зростання, пільгового кредитування тощо. Важлива роль у цьому контексті покладена на органи місцевого самоврядування, оскільки зменшення чисельності населення у населених пунктах громад потребуватиме розроблення заходів і політики щодо адаптації до зміни чисельності, статево-вікової структури населення, інтеграції переселенців, їх зайнятості та створення якісних умов життєзабезпечення.

Новизна дослідження. Сформульовано та запропоновано заходи щодо підтримання зв'язків з українськими мігрантами-біженцями з метою їх повернення до України.

Список використаних джерел:

1. Близько 5 мільйонів людей: скільки українців повернулися додому з ЄС. 2022. URL: <https://evacuation.city/articles/237298/blizko-5-miljoniv-lyudej-skilki-ukraincivpovernulisya-dodomu-z-yes> (дата звернення: 05.02.2024).
2. Вимушена міграція і війна в Україні (24 березня – 10 червня 2022). URL: <https://cedos.org.ua/researches/vumushena-migracziya-i-vijna-v-ukrayini-24-bereznua-10-cheravnua-2022/> (дата звернення: 05.02.2024).
3. Лібанова Е.М., Позняк О.В. Зовнішня трудова міграція з України: вплив COVID-19. *Демографія та соціальна економіка*. 2020. № 4 (42). С. 25–40. URL: <https://dse.org.ua/arhcrive/42/2.pdf> (дата звернення: 05.02.2024).
4. Лібанова Е.М. Зовнішні трудові міграції українців: масштаби, причини, наслідки. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 2 (33). С. 11–26.
5. Лібанова Е.М. Населення України у 2033-му. URL: <https://forbes.ua/war-in-ukraine/35-mln-ukraintsiv-u-2033-mu-nadzvichayno-optimistichniy-stsenariy-sotsiologinya-ella-libanova-pro-veliki-problemi-z-demografeyu-v-ukraini-yaki-zarodilisya-shche-do-viyini-shcho-z-tsim-roboti-25092023-16201> (дата звернення: 05.02.2024).
6. Машкова Р. Вимушена міграція і війна в Україні (03.06.2022). 2022. URL: <https://cedos.org.ua/researches/vumushena-migracziya-i-vijna-v-ukrayini-24-bereznua-10-cheravnua-2022/> (дата звернення: 05.02.2024).
7. Мінфін. URL: <https://minfin.com.ua/ua/currency/banks/usd/> (дата звернення: 06.02.2024).
8. Найважчі міграційні кризи у світі за останні роки. *Слово і діло*. 11 листопада 2021 р. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/11/11/infografika/svit/najvazhchimihraczijni-kryzy-sviti-ostanni-roky> (дата звернення: 06.02.2024).
9. НБУ. Статистика зовнішнього сектору України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-external/data-sector-external> (дата звернення: 06.02.2024).
10. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2020.pdf> (дата звернення: 06.02.2024).
11. Федченко О.О., Савченко М.В. Міжнародна трудова міграція робочої сили України в умовах воєнного стану. *Економіка і організація управління*. 2023. № 3 (51). С. 83–93.
12. Eurostat – Data Explorer. URL: <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do> (дата звернення: 06.02.2024).

References:

1. About 5 million people: how many Ukrainians have returned home from the EU. (2022). Retrieved 05.02.2024 from <https://evacuation.city/articles/237298/blizko-5-miljoniv-lyudej-skilki-ukraincivpovernulisya-dodomu-z-yes>.
2. Forced migration and the war in Ukraine (24 March – 10 June 2022). (2022) Retrieved 05.02.2024 from <https://cedos.org.ua/researches/vymushena-migracziya-i-vijna-v-ukrayini-24-bereznnya-10-cheravnnya-2022/>.
3. Libanova, E.M., & Pozniak, O.V. (2020). External labour migration from Ukraine: the impact of COVID-19. *Demography and social economy*, 4(42), 25–40. Retrieved 05.02.2024 from <https://dse.org.ua/arhcive/42/2.pdf>.
4. Libanova, E.M. (2018). External labour migration of Ukrainians: scale, causes, consequences. *Demography and social economy*, 2(33), 11–26.
5. Libanova, E.M. (2023). Population of Ukraine in 2033. Retrieved 05.02.2024 from <https://forbes.ua/war-in-ukraine/35-mln-ukraintsiv-u-2033-mu-nadzvichayno-optimistichniy-stsenariy-sotsiologinya-ella-libanova-pro-veliki-problemi-z-demografieyu-v-ukraini-yaki-zarodilisya-shche-do-viyni-shcho-z-tsim-robiti-25092023-16201>.
6. Mashkova, R. (2022). Forced migration and the war in Ukraine (03.06.2022). Retrieved 05.02.2024 from <https://cedos.org.ua/researches/vymushena-migracziya-i-vijna-v-ukrayini-24-bereznnya-10-cheravnnya-2022/>.
7. Ministry of Finance. (2024). Retrieved 06.02.2024 from <https://minfin.com.ua/ua/currency/banks/usd/>.
8. The worst migration crises in the world in recent years. (2021). *Word and deed*. 2021, 11 November. Retrieved 06.02.2024 from <https://www.slovoidilo.ua/2021/11/11/infografika/svit/najvazhchimihraczijni-kryzy-sviti-ostanni-roky>.
9. National Bank of Ukraine. Statistics of the external sector of Ukraine. (2023). Retrieved 06.02.2024 from <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-external/data-sector-external>.
10. Ukrainian society: monitoring of social changes. (2020). Is. 7 (21). Kyiv, 505. Retrieved 06.02.2024 from <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2020.pdf>.
11. Fedchenko, O.O., & Savchenko, M.V. (2023). International labour migration of the labour force of Ukraine under martial law. *Economics and organisation of management*, 3(51), 83–93.
12. Eurostat – Data Explorer. Retrieved 06.02.2024 from <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>.

Стаття надійшла до редколегії
29.02.2024 р.